

11 Liberalismus a neoliberalismus

Úvod

Kapitola si klade dva cíle. Prvním je stručně představit fenomény svobodná umění liberální vzdělávání, které byly a v nějaké míře stále jsou jednou z důležitých inspirací pro úvahy o smyslu vzdělávání dospělých. Druhým cílem je uvést základní charakteristiku neoliberalismu, který se stal rozhodující politickou ideologií konce 20. a počátku 21. století. Má silný (byť ne vždy otevřeně přiznaný) vliv na dominantní pojetí celoživotního učení jakožto politického programu.

11.1 Liberální vzdělávání

Ještě než bude možné přikročit k liberalismu v jeho základním – totiž v politickém – smyslu, je vhodné se alespoň krátce dotknout pojmu **liberální vzdělávání** (někdy se lze setkat s ekvivalentním pojmem **svobodné vzdělání**). Svoboda je zde zmiňována v souvislosti s tzv. **svobodnými uměními**, jež byla v podobě sedmera svobodných umění rozvíjena na evropských univerzitách od jejich středověkých počátků. Neméně důležitými byla i v pozdějších obdobích, mj. během éry humanismu, stejně jako v časech vzniku moderních univerzit (podrobněji viz Jirsu, 2015). Diskuse o svobodných uměních v podobě filozofie, studia jazyků či umění je rovněž předmětem širší diskuse o smyslu existence univerzit jako jedinečných institucí v současném světě.

Svobodná umění jsou považována za svobodná z několika důvodů. Jejich studium není přímo vázáno na uživatelnost ve smyslu podávání lepšího výkonu v praktických (pracovních) oblastech, místo toho má sloužit ke vnitřní kultivaci svých nositelů. Touto kultivací je míněn především rozvoj samostatného úsudku, vkusu a schopnosti podílet se na dialogu. Liberální odkazuje ke svobodě jako svobodě myšlení, resp. osvobození se skrze myšlení, které kromě jiného poskytuje radost z poznání i vědomí limitů vlastních znalostí a nové nároky na sebe samotného.

Svobodná umění nemohou být pěstována „na zakázku“ státu nebo trhu, neboť nejsou propojena s vybranými konkrétními činnostmi. Navíc se vyznačují určitou trvalou „nehotovostí“, nikdy v nich nelze dosáhnout mety, která by představovala bod, v němž jsou vyřešeny hlavní otázky.

Blízko k **liberálnímu vzdělávání** mají ty přístupy, které Bertrand (1998) označuje jako **akademické teorie**. Akademické teorie zdůrazňují hodnotu znalosti velkých děl klasických myslitelů z nemalé části žijících ve vzdálené minulosti. Liberální přístup vzdělávání totiž pracuje s předpokladem, že existují jisté nezastarávající hodnoty a myšlenky, které jsou natolik nosné, že se bez nich neobejdeme, a možnost čerpat z minulosti je příležitostí podílet se tom, co je prověřené a zároveň otevřené novému rozvíjení. Termín liberální vzdělávání bývá používán mimo jiné ve spojitosti s dospělými (Jarvis, 1985). Lze jej postavit do protikladu vůči tzv. **radikálnímu vzdělávání**, které je orientováno na nové přístupy a řešení, sociální jednání a změnu spojovanou s představou pokroku. Liberální vzdělávání je naopak zaměřeno na osvědčené, vnitřní svět jednotlivců a zachování zavedených kulturních hodnot.

11.2 Politický liberalismus

Politický liberalismus odkazuje ke svobodě (viz též kapitolu k multikulturalismu). Jeho hodnotová orientace má za svůj ústřední bod jednotlivce, jemuž je správné poskytnout maximální prostor pro organizaci vlastního života. Politický liberalismus je v určitém ohledu spjat s relativismem. Žádné názory a postoje v oblasti nejsou nadřazené konkurenčním výkladům toho, co je a co má být. Proto je podle liberalismu správné udržovat stav plurality a soutěže. Dobře fungující procedury jsou důležitější než jakékoli vyhraněné a závazné ideové obsahy. Politika je v liberalismu uznána za důležitou, ale zároveň je nezbytné naše životy do jisté míry před politikou chránit. Politiku je nutné realizovat v rámci sebeomezujícího politického systému, který garantuje práva a svobody lidí. Zatímco starší fáze liberalismu byly myšlenkově propracovávány zejména s důrazem na hodnotu svobody, během 20. století si politický liberalismus výrazněji osvojil také téma rovnosti. Rozhodující politický filozof druhé poloviny 20. století a představitel politického liberalismu, John Rawls, ve své koncepci dobra

vysvětlil, proč je správné vedle prvořadého principu **svobody** prosazovat také doplňkový princip férové **rovnosti** příležitostí (Rawls, 1997, s. 166). Prosazování rovnosti doplňuje a koriguje jednostranné sledování zájmů soutěžících jednotlivců, jehož vedlejším účinkem mohou být příliš velké sociální rozdíly. Rovnost jako férovost posiluje vyhlídky na to, aby individuální svobody nebyly zajištěny jen převážně formálně.

Že se politický liberalismus nemusí míjet, ale naopak záměrně pracovat s hodnotou vzájemnosti a solidarity dokazuje díla Johna Deweye a na něj navazujících myslitelů (viz kapitolu k pragmatismu).

11.3 Neoliberalismus

Ústředním předmětem zájmu následující pasáže je **neoliberalismus** chápaný jako zásadní faktor zatím poslední – již několik desítek let trvající – etapy modernizačního projektu. Neoliberalismus významně určuje politický, ekonomický i sociální vývoj, stal se rozhodujícím přístupem ekonomické politiky i veřejných politik obecně. Např. Olssen a Peters (2005, s. 314) hovoří o neoliberální revoluci trvající nejprve v západním světě již od poloviny sedmdesátých let. Jeho vliv je na konci 20. a na začátku 21. století plně srovnatelný s vlivem, jaký mělo v poválečných desetiletích keynesiánsství jako forma kapitalismu, jež si kladla za cíl zachovávat kompromis mezi potřebami trhu a požadavky sociální spravedlnosti. Po čtvrtstoletí poválečného, v zásadě úspěšného rozvoje (národního) sociálního státu na Západě přichází v průběhu sedmdesátých let poznamenaných ekonomickou stagnací/krizí obrát, který byl dokončen během let osmdesátých (Harvey, 2005). Neoliberalismus rozvinul kritiku sociálního státu, ten byl obviňován především z byrokratičnosti, nákladnosti, neefektivity a omezování iniciativy a svobod jednotlivců i podnikatelských subjektů (Esping-Andersen, 1999, s. 2). Nositeli neoliberálního programu se postupně staly vlády, mezinárodní politické a ekonomické organizace, stejně jako představitelé soukromého sektoru. Neoliberalismus se nestal pouze normou veřejného života, nabídl i vyhraněnou představu o člověku-soutěživém jednotlivci, který jedná (má jednat) racionálně tak, aby maximalizoval svůj prospěch.

Svoboda – prvořadá hodnota celé liberální tradice – spočívá podle neoliberálů v existenci volného trhu, na němž se mohou pohybovat racionálně jednající jednotlivci. Klíčovým rysem neoliberalismu je snaha vytvářet podmínky pro rozvoj tržních vztahů v co největším množství lidských aktivit, jež jsou v podmínkách sociálního státu pojímány jako veřejné služby (oblast vzdělávání, péče o zdraví, dopravy apod.). V tom existuje odlišnost od klasického liberalismu, jenž se soustředil na témata občanských a politických práv občanů a omezování státní moci v těchto souvislostech. Dobře fungující trh klasičtí liberálové sice považovali za prostor realizace ekonomické svobody, ale nutně to neznamenal, že jej pokládali za jedinou cestu realizace dobrých řešení nejrůznějších problémů. Trh je např. u von Hayeka jako rozhodujícího představitele raného neoliberalismu spojován s představou spontánního přirozeného řádu (Olssen, Peters, 2005, s. 314).

Intelektuálně se neoliberalismus etabloval po druhé světové válce, a to na akademické půdě ve Spojených státech, kdy se místem jeho rozvoje stala Chicagská univerzita. Jeho politický úspěch pak začíná v anglosaském prostředí ještě později – v sedmdesátých a osmdesátých letech. Politicky se prosazující neoliberalismus mohl rozvíjet své intelektuální opory, resp. pokusil se je uvést do praxe. Jednou z nejdůležitějších je jeho **koncept lidského kapitálu** rozvíjený od šedesátých let autory z okruhu chicagské ekonomické školy, zejména Jacobem Mincerem, Theodorem Schultzem a Gary S. Beckerem. Teorie lidského kapitálu rozvíjí motivy vzdělávání jako ekonomické investice, přirozeného spojení vzdělávání, práce a člověka coby individualizovaného podnikatele, který se snaží prosadit skrze výkon v soutěživém prostředí (Gillies, 2011). Míra ekonomické úspěšnosti vypovídá o tom, kolik lidé (individuálně) investovali do svého vzdělání a rozvoje dovedností. Rozvinutý lidský kapitál nepomáhá obstát pouze jednotlivcům, ale také celým národním ekonomikám soutěžícím na mezinárodních trzích, investice do lidského kapitálu a růst HDP se vzájemně podmiňují (Melo, 2010, s. 81). Odsud lze snadno vyvodit požadavek zpoplatnění vzdělávacích služeb.

Teorie lidského kapitálu se nepochybně později stala jednou ze společenskovedních teorií, jimž se dostalo ohlasu v oblasti formulace programů i reálné politiky států a mezinárodních organizací.

Propojování tématu vzdělávání a ekonomické úspěšnosti je dlouhodobě vlastní mj. OECD, Světové bance a Mezinárodnímu měnovému fondu (Karabel, Halsey, 1977, s. 13) a v určité míře rovněž EU. Mimo to se vzestup zájmu o lidský kapitál během osmdesátých let odrazil také na rozvoji **řízení lidských zdrojů** (human resource management). Řízení lidí v organizacích se touto cestou dostalo do pozice, kdy je uznáván jeho podíl na celkovém úspěchu organizací: rozvoj organizací je nemyslitelný bez rozvoje jejich členů. V tomto tvrzení lze nalézt jak humanistické, tak i výrazné ekonomizující sdělení.

Na jedné straně sděluje, že organizace mohou prosperovat jedině tehdy, pokud podporují rozvoj svých členů. Na druhé straně si organizace s pomocí uvedené logiky mohou činit nárok na co největší část ze složek osobností svých příslušníků. Do snahy podpořit úspěch firmy by měla být pokud možno zapojena celá osobnost (Glastra, Schedler, Hake, 2004, s. 161).

Tato argumentace se úspěšně prosadila v éře nástupu a rozvoje tzv. **globální znalostní ekonomiky**, která, byla a stále je celkem všeobecně chápána jako nová etapa vývoje kapitalismu. Nová podoba ekonomiky se vyznačuje rychlým tempem technologických inovací a bývá charakterizována jako do značné míry dematerializovaná – zacházení s informacemi, znalostmi a lidským kapitálem je věnována velká pozornost. Je dosti široce sdíleno přesvědčení, že právě zde vzniká rozhodující část bohatství (Hutton, Giddens, 2000, s. 21–24).

11.4 Analýza neoliberalismu

Jednu z nejpronikavějších analýz představ lidského kapitálu předložil v době intenzivního nástupu neoliberalismu koncem sedmdesátých let Michel Foucault (2009). Jeho způsob práce byl analytický a lišil se tak od jiných kritik, které přistupují k lidskému kapitálu buďto s výhradami založenými na empirických nebo morálních argumentech. V jedné ze svých přednášek rozebírá teorii lidského kapitálu jako průnik ekonomické teorie do nových oblastí, kdy je pracující člověk chápán jako aktivní ekonomický subjekt disponující od něj neoddelitelnými kompetencemi. Jednotlivec se stává podnikatelem se sebou samým, je pro sebe samého kapitálem, producentem i zdrojem příjmů (Foucault, 2009, s. 197–200). Na základě právě uvedeného můžeme dovodit, že před člověka je zde postaven úkol strategického zacházení se sebou samotným. Svoboda v prezentovaném pojetí znamená především jednotlivcovu usilovnou snahu o úspěch v konkurenčních podmínkách doprovázenou přizpůsobením se existujícím podmínkám a přijetím plné odpovědnosti za případný neúspěch. Neoliberalismus nahlíží smysl nejrůznějších politik (ekonomickou, sociální, kulturní i vzdělávací) právě skrze prizma investic do lidského kapitálu (Foucault, 2009, s. 206). V tomto místě lze odkázat na motiv komodifikace vzdělávání, jak o něm pojednává kapitola věnovaná postmodernismu.

Také proto se objevuje požadavek rozšířit trh do veřejného sektoru (Olssen, Peters, 2005, s. 317). Právě v tržním prostředí je možné činit nejefektivnější investice, což platí také o investicích do vzdělávání.

Shrnutí kapitoly

Svobodná umění jsou spojována s obsahy a přístupy, které mohou působit úctyhodně, ale současně možná i poněkud zastaralé. To je dost možná spojeno se skutečností, že neoliberalismus prokázal zvláštní moc stát se něčím „samozřejmým“. Dostal se do pozice, kdy nejenom významně ovlivňoval vzdělávací politiku vytvářenou na národní úrovni i na úrovni mezinárodní, ale rezonuje s ním i běžný pohled na sociální realitu chápanou jako boj o (úspěšné) přežití na trhu. Velmi zjednodušeně vyjádřeno, v uvedené (či spíše jen naznačené) polemice běží o to, zda cílem vzdělávání se je být vzdělaný nebo úspěšný. Tím se dostáváme k samotnému základu filozofického zájmu o smysl vzdělávání. Je evidentní, že hledání smyslu vzdělávání je úkolem, jehož naléhavost neslábne.

Doporučená literatura

FOUCAULT, Michel. *Zrození biopolitiky: kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK), 2009. ISBN 978-80-7325-181-9.

JIRSA, Jakub (ed.). *Idea univerzity*. Praha: Academia, 2015. ISBN 978-80-200-2375-9.

KOPECKÝ, Martin. *Vzdělávání dospělých mezi politikou, ekonomikou a vědou: politika vzdělávání a učení se dospělých v éře globálního kapitalismu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2013. Humanitas. ISBN 978-80-7308-493-6.